

David Vseviov: „Ajaloost õppides tuleks püüda esmajärjekorras mõista inimest, tema käitumise motiive.“

Kuidas õpetada ajalugu?

D a v i d V s e v i o v
EKA professor

Ajalugu toimib sageli varjatuna ning ajaloo seaduspärasused on maetud üksikfaktide ja detailide sügava kihi alla. Selleks et neid näha, läheb vaja erikoolitust. Mida rohkem inimesi taolist koolitust saab, seda suuremaks muutub tõenäosus, et paraneb ka oleviku mõistmine – meil tekib lootus muutuda ajaloo objektist ajaloo subjektiks.

Ajalugu on imeline teadus. Ta on täitnud ja täidab tänapäevani arvukaid funktsioone. Alates tõsiteaduslikest ja lõpetades sügavalt emotsionaalsetega. Teiste teadustega ühes reas on ajalugu teatmeteoste sõnastuse järgi tegevusala, mille eesmärk on uute teadmiste saamine ja nende esmarakendamine, kuid samas on ta paljude inimeste jaoks ka hädavajalik lohutaja, erutaja, masendaja jne. Õpetajale on ajalugu teadus, aga kuna paljude arvates pole minevikust üldjuhul midagi õpitud, ei saa ta seda olla täieõiguslikult. Nii paigutubki ajalugu kuskile vahepeale. Ajalugu on soliidsete uurimisasutuste ja uurijatega piiritletud teadusvaldkond, kuid muusaliku kunstina ka avatud tegevusväli kõigile: unistajatele, õigustajatele, laimajatele, bluffijatele ning igat masti ideoloogiatele.

Uurimisvaldkond ja õppeaine

Ajalugu on uurimisvaldkond ja õppeaine, mille sisu paikneb kas kaugemas või lähemas minevikus. Ühest küljest on ta paljudes detailides säilinud ning kas või muistsete ehitistena ja arhiivides säilitatavate ürikutena nähtavalt olemas,

kuid teisalt on ta jäädavalt kadunud kunagi eksisteerinud tervikliku olevikuna ning ponnistustele vaatamata pole ajalugu isegi eksperimendi korras täies mahus taastatav. Ka ülima tõetruudusega uuesti läbi mängitud lahing või kümnete konsultantidest asjatundjate abiga lavastatud „Rooma“-taoline ajalooseriaal ei pääse tänapäeva kammitsatest. Meie aeg on neis paratamatult nähtav osatäitjate meigist alates ja lavastajate mõttemaailmaga lõpetades. Nii on ajalugu ühtlasi elus ja surnud. Ta elab olevikus edasi, kuid samas on minevik alati konkreetse oleviku mõjutatud. Vahel tõenäoliselt isegi tundmatuseni. Kui oletada, et ajalugu oleks täies mahus taastatav ja olevik kordaks täielikult minevikku, kaoks aeg ja kõik sulaks suure pauguga ühte. Kuna see pole (õnneks või õnnetuseks) võimalik, pole ajalooteadusel lootust jõuda kõiges lõpp-punkti ehk absoluutse tõeni ning ühel päeval väita, et ajalugu on nüüd lõplikult valmis kirjutatud. Ajalooteadus on paratamatult pidevalt teel, otsingutes, liikumises.

Täppisteadustel on seaduspärasused, mis peaksid toimima meie teadmis-

test ja soovidest sõltumata. Füüsikaseadused kehtivad ka siis, kui me neist midagi ei tea. Kuidas on lood aga ajalooeadustega? Kas ajalooteaduses eksisteerib midagi väljaspool meie tahtmist, meist sõltumata?

Loomulikult pole ajalugu isegi tinglikult igavene ja seega ei saa seal olla ka igavesti kehtivaid reegleid. Ajalugu sündis koos *homo sapiens*'iga ja ilmselt peab ta koos mõtleva inimesega vähemalt meie planeedi ulatuses jäädavalt ka kaduma. Aga kas inimkonna suhteliselt pika ajaloo raamides saavad mingid „objektiivse“ ajaloo reeglid üldse olemas olla? Või on kõik juhuslik ja äärmuslikus variandis öelduna on minevik alati kellegi suvast sõltuvalt konstrueeritud/konstrueeritav ning ajaloos puuduvad väiksemadki seaduspärasused? Meie piiriirigi ajalookogemus peaks esmapilgul rääkima viimase variandi kasuks. On ju iga siin eksisteerinud võim toonud koos vallutusega kaasa ka oma arusaama ajaloost. Sellel imporditud ajalool on oma kulg, omad võidud ja kangelasllood, mis tuletavad kivisse raiutuna tänapäevani meile meelde ametlikult

kehtinud mineviku paljuvariandilisust. On sündmused, daatumid ja nimed, millega kord samastatakse uhkustundega ja mis seejärel heal juhul lihtsalt unustatakse – halvemal juhul saavad võitudest lüüasaamised ja kangelastest kurjategijad. Selles veendumiseks pole vaja enam nõukogude aja ja praeguste ajalooõpikute võrdlusest. Kui erinevad rõhuasetused, sündmuste kirjeldused, positiivse-negatiivse vahekorrad! Kui palju varem päheõpitud nimedest on nüüd jäänud mainimata ja kui palju nimesid on nende asemel fooniksina tuhandest tõusnud.

Kuid silmatorkavale välisele erinevusele vaatamata on ajaloos ikka midagi sellist, mis viitab üldkehtivate seaduspärasuste olemasolule. Kusjuures need seaduspärasused ei eksisteeri mitte väljaspool inimest, vaid on otseselt inimeste, nende olemuse põhjustatud. Lihtsustatult öeldes ongi ajalugu inimeste nägu. Nagu üksikinimese puhul, on ka ajaloole tervikuna iseloomulikud tsüklilised meele muutused, heade ja halbade, rahulolu ja rahulolematuse perioodide vaheldumine. Paljude ajaloo sündmuste varjatud mehhanismid on hoolimata tõigast, et neid võivad ajas eristada sajad ja isegi tuhandad aastad, oma olemuselt samad. Sest nende taga on olnud inimene. Nii on enam-vähem kõik revolutsioonideks nimetatud ajajärgud õgitud ikka vaid inimestena oma lapsed ja sünnitanud inimestena täieliku kaose, asunud jällegi inimestena ihalema kõva kätt.

Emotsionaalne ajalugu

Ajalookulgemise seaduspärasust on püütud erinevalt kirjeldada. Olgu siin mainitud kas või marksistlik vahelduvate formatsioonide ja vankumatut edasiliikumist sisaldav või Arnold Toynbee tsivilisatsioonide tsüklilise arengu ja seega oma olemuselt korduvate ajajärgude teooria. Nende abil on püütud seletada ajaloo üldist liikumist algpunktist lõpp-eesmärgini, milleks tavaliselt on mingi ulmeline-jumalik *happy end*. Tavaliselt on „suured ajalootooriad“ jäänud ajaloolaste mängumaale, kuid totalitaarsete režiimide puhul on neist lähtuvalt kujundatud kogu inimkonna arengu süžee. Nii oli see ka nõukogude perioodi ajalooteaduses, kus kõik sündmused ja nimed asetudid teljele, mis viis ürgühiskondlikust korrast kommunistliku formatsioonini. Mis oli vastavuses selle lii-

kumisega, kuulus progressiivse, edasi viiva hulka ning ülejäänud tembeldati reaktsiooniliseks ja tagurlikuks. Selliselt oligi ajalugu jagatud „heaks“ ja „halvaks“ ning ajaloolaval tegutsenud „headeks“ ja „halbadeks“.

Kuid paraku ei tulene taoline klišeelik suhtumine vaid diktaatorlikust ühiskonnakorrast. See soov on paljuski inimlik ja arusaadav. Kes meist poleks vahel, leidmata aega ja tahtmist süvenemiseks, teinud valikuid ning hinnanud sündmuse ja inimesi samal, emotsionaalsel skaalal „meeldib – ei meeldi“. Ning kui need sündmused ja inimesed paigutuvad ajalooruumi, ongi tulemuseks nii-öelda emotsionaalne ajalugu. Minevik, mis peab rahuldama olevikku. Ta peab olema suhteliselt selge ja üheülbaline. Lihtsustatud variandis on sellise ajalookäsitluse küsimus: „Kas Päts oli hea või halb?“ Selline ajalugu ei vaja kõhklusi, pigem kangelasi või, nende vastandina, antikangelasi.

Isegi praegu, sama riigi piirides ja ühe riikliku programmi alusel õpetatakse erinevat ajalugu. Vähemalt on nii väidetud. Lisaks räägitakse vahel koolis ühte juttu ja kodus heietatakse hoopis teistsuguseid mälestusi. Milles siis asi? Kõik olulised ajaloodaatumid ja -sündmused peaksid ju paigas olema. Sõda, mida kokkuleppeliselt nimetatakse Teiseks maailmasõjaks, algas 1939. aastal ja lõppes 1945. aastal. Ning ka tões, et need aastad töid kümnetele miljonitele inimestele hävingut ja kannatusi, pole mingit kahtlust. Kuna kannatanuid oli õnnelikult tuhandetes kordades rohkem, kas polekski siis mõistlik maailmasõja tausta ja käigu õpetamise puhul lähtuda just nendest? Jutustada tapetute, haavatute, vangistatute, kodust põgenema sunnitude, orbude – ja nii lõputult jätkates – ajalugu. Rääkida sellest, kuidas sai juhtuda katastroof, mis selleni viis. Kuidas sai võimalikuks, et Euroopa kahes suurriigis pääsesid võimule paranoilised diktaatorid ning inimesed lambakarjastusid massiliselt. Kui palju on sellest ajajärgust õppida sellist, mis ei vaja poolevalikut, süüdistusi ja õigustusi. Kas või seda, et diktaatoritele pole miski püha, sealhulgas ülimalt kuulutatud ideoloogia, ning selle tagajärjel sündis Ribbentropi-Molotovi pakt. Aga ka seda, kuivõrd jõuetud võivad olla Lääne demokraatiad, mida näitlikult demonst-

reeris 1938. aasta Tšehhoslovakkia jagamiseni viinud Müncheni kokkulepe. Ning isegi patriotismi saaks kasvatada teistel näidetel, kui seda tavaliselt on tehtud. Sest patrioodil ei pea alati relv käes olema.

Muutuvad märgid

Idealis oleksime võinud asendada Nõukogude Liidu suure ning võidult võidule sammuva ja kangelaste nimedega võrtsitatud ajalookonstruksiooni inimlikust väärtustava minevikuarusaamaga. Kuid tegelikkuses astusid ühtede võidukate lahingute ja ühes mundris kangelaste asemele teised. Sisuliselt jäi kõik samaks, muutusid vaid märgid. Loomulikult ei tähenda öeldu seda, et nõukogude ajal täielikult maha vaikitud ajalugu olekski pidanud jääma unustuse hõlma ja vaenlasteks tembeldatud igaveseks oma põlatud seisundisse. Kuid kas survest vabanedes oli tingimata vaja minna sisuliselt samale ringile, mõtlema ta ainulaadsele võimalusele jätta pendel kuskile neutraalse ja äärmise seisundi vahele? Et seejärel rahulikult ja emotsioonideta arutleda ajaloo seaduspärasuste üle. Ka seaduspärasuste ja juhuste vahekorra üle, mis on juba kaks korda toonud ja korra viinud Eesti iseseisvuse.

Inimkonna ajalugu on paraku niisugune, et selle kirjeldamiseks koostatud ajalooõpikud räägivad valdavalt sündmustest, mida ühendab märksõna „sõda“. Seda kinnitavad ainuüksi õpikute lehekülgedele jõudnud sagedased kaardid, mille valikust enamik näitlikustab õppuritele uusi, pärast järjekordset sõda „igaveseks ajaks“ paika pandud riikidevahelisi piire. Nii ongi paratamatu, et kooliaastate jooksul tuleb omandada sadu daatumeid ja nimesid, mis seostuvad lahingute, linnade vallutamise või nende eduka kaitsega, võidetud või kaotatud sõdadega. Aga mis on enamikul noortest, kes ei seo oma tulevast karjääri militaarsete tegevusvaldkondadega, lahingutest ja sõdadest õppida? Mida kasulikku annab neile teadmine Hannibali, Tšingis-khaani või Napoleoni sõjapidamisostkustest? Kas nende teadmiste omandamine aitab mingilgi määral mõista olevikku, maailmas praegu ja kohapeal toimuvat? Ehk seda, milleks ajalugu olevat seatud.

Verevalamist ja sõdu ei saa inimkonna ajaloo kaotada ja nendest mitte

rääkida oleks jaanalinnu moel toimimine. Kuid ka rääkides näiteks kindluste ja linnade vallutamisest ning langemisest, saab mõtiskleda oleviku vaatevinklist hoopis olulisemate küsimuste üle. Näiteks selle üle, kuidas juhtus nii, et kord suutis käputäis linnakaitsjaid seista kuid ja aastaid vastu ülekaalukatele jõududele ning teine kord alistus ligikaudu saja tuhandelise elanikkonnaga ja tugevate müüridega kaitstud Konstantinoopol sisuliselt vastupanu osutamata käputäiele ristirüütlitele. Mis tingib selle, et ühel juhul oli meeletu tahe ja teisel puudus igasugune huvi ja soov oma linna kaitsta? Miks mõnikord ei suuda suured rahvamassid midagi märkimisväärset korda saata ja teinekord – nagu juhtus 1917. a oktoobris – piisab käputäiest bolševikest, et haarata hiiglaslikus riigis võim oma kätte? Vastused nendele ja paljudele analoogilistele küsimustele annavad meile olulise võtme enda kaasaja mõistmiseks. Sest puhtalt lahingukunsti vallas on kõik muutunud ja mineviku teadmistest pole mingit otsest kasu. 216. aastal eKr toimunud Cannae lahingul ning hiljutisel operatsioonil „Kõrbetorm” pole midagi ühist ning vaevalt õppisid lahingutegevuseks valmistuvad Ameerika kindralid eelnevalt midagi kunagiselt suurelt väepealikult Hannibaliit.

Liikumapanev jõud

Kuid inimeste üldises käitumises, soovides, ihades, hirmudes pole muutunud midagi. Täpselt samuti nagu omal ajal tabab inimesi kord vaimustus ja siis tüdimus, kord on nad valmis ennastsalgavalt tegutsema ja mõne aja möödudes langevad apaatia küüsi. See oli nii kauges minevikus ja pole mingit alust arvata, et olevik ja tulevik kujunevad sellest põhimõtteliselt erinevaks. Sest nii siis kui ka praegu on ajaloo liikumapanev jõud inimene. Inimesed on olnud nii otsustajad kui ka otsuste ohvrid. Nende motiivide mõistmises peitub võti ajaloo seaduspärasustest aru saamiseks. Sellepärast jääb ainuüksi ajaloo tippsündmuste ja nendega seotud tegelaste nimede teadmisesst väheseks. Ajaloo toimimise üldiste reeglite mõistmiseks on vaja teada hoopis laiemat tausta.

Muidugi, ajaloo tippsündmuste kirjeldust alustatakse tavapäraselt neile eelnenud ehk eelduste tutvustamisest. Neist räägitakse siis, kui teemaks on Suur

Prantsuse revolutsioon, Esimene maailmasõda või mõni muu inimkonna ajaloo pöördeline sündmus. Räägitakse majanduse allakäigust ja rahvusvahelisest majanduskonkurentsist, valitsejate irdumisest tegelikkusest, nende piiratusest ja saamatusest, pingetest ühiskonnas ning paljust muust. Kuid need mehhanismid, mis ülaloodud näidetes on lõpptulemusena viinud valitsemiskorra muutumiseni ja sõja puhkemiseni, jäävad ikkagi avamata. Seega jäävad olulised küsimused vastusteta ning me ei saagi näiteks teada, miks inimesed perioodiliselt viskuvad revolutsioonide ja sõdade keeristesse, miks nad kaotavad pea ja nõustuvad järgnema hullumeelsetele üleskutsetele. Kuidas sai juhtuda, et ajal, mil Esimese maailma sõja lõpust polnud möödas isegi paarikümmet aastat ja peaaegu iga Saksamaa pere kummutit kaunistas foto lahingutandril hukkunud lähedasest, suutis keegi sedavõrd edukalt inimestega manipuleerida, et suur enamik jäi teda uskuma, ehkki neile pakuti tõe pähe teostatuid illusioone, mis varem või hiljem pidid kaasaimejatele lõppema paratamatu hävinguga. Kui saaks võtta minevikust mõne riigimehe ebaloomulikest poosidest saadetud esinemise ning asetada andunud ja heldimusest pisaraid valava kuulaja teise ajakonteksti sama kõnet kuulama, ei suudaks ta ilmselt kuidagi mõista, mis temaga tol korral toimus. Kuidas võis ta kaine meele ja mõistuse sedavõrd kaotada? Aga – see kõik on ju ajaloo lõpmatult kordunud ning et see taas ei korduks, tulebki ajaloo õppides püüda esmajärjekorras mõista inimest, tema käitumise motive. Ning seda eri variantides ehk siis, kui inimene on võimukandja ning tema käes on kõik hoovad oma soovide ja varjatud kirgede rahuldamiseks või kui ta on nimetu tegelane, kes on summaarselt moodustanud ajaloo rahvamassiks kutsutava koosluse.

Mõista võimu olemust

Ajalugu on tavaks õpetada sügavast minevikust alustades ja tänapäeva suunas liikudes. Nii läbitakse teekond esialooloost vanadele Idamaadele, sealt antiiksesse Kreekasse ja Rooma ning nii edasi, kuni lähiminevikuni välja. Ehk nagu teisteski ainetes toimub edasimineku lihtsamalt keerulisema suunas. Mis on ka igati arusaadav, sest 11.–12. klassi õpi-

laste arusaamis- ja mõtlemisvõime on midagi enam 5.–6. klassi laste omast. Kuid tõdemus, et ajalugu liigub lihtsamalt keerulisema suunas ja sisuliselt paralleelselt koolilaste arengus toimivate ealiste muudatustega, on väär. Muistse Kreeka ajajärk pole grammigi keskajast või 19. sajandist „lihtsam”. Antiiksetele sajanditele on hilisema ajaga analoogiliselt iseloomulikud huvid ja pürgimused, ihad ja tunded. Ehk kõik see, mis lõpptulemusena formeerib ajaloo kulgemise. Aga paljuski õpilaste east tulenevatest objektiivsetest asjaoludest määratuna jääb varasema ajaloo „telgitagune” neile avamata. Kuigi näiteks just keisriaegne Rooma oleks õige koht, et rääkida võimu olemusest, sellest, mida inimesed on võimuga teinud ja mida võim omakorda on nendega korda saatnud. Seda selleks, et paremini mõista võimu olemust ja näha, et selles vallas pole sajandite jooksul eriti midagi muutunud. Jättes selle võimaluse kasutamata, jääbki sageli märkamata ajaloo peamine õppetund, mis lihtsustatud variandis on illustreeritav lausega: siin maailmas pole miskit uut.

Kordamine pidavat olema tarkuse ema. See aga ei tähenda, et kooli viimastes klassides tuleks veel kord meelde tuletada, et kaks pluss kaks on neli. Sarnaseid algtõdesid peetakse omandatuks ja nende kordamisel pole enam mingit mõtet. Kuid ajaloo õpetamisel kehtiksid nagu teistsugused reeglid ning 11. klassis, mis on määratud ajaloole uut ringi peale tegema, on ikka need samad, varasematest aastatest tuttavad daatumid ja nimed. Miks see on nii? Miks nad on unustatud või miks nende puhul, kas ekslikult või mitte, eeldatakse, et nad on unustatud ja neid tuleb uuesti meenutada? Või peabki ajalugu kogu aeg taoliselt kordama? Milline ka poleks vastus, on tulemuseks see, et siis, kui kätte on jõudnud aeg tegelda ajaloo seaduspärasustega, mineviku ja oleviku seoste analüüsiga, õpetada kasutama ajalugu laboratooriumina nüüdisaegses ühiskonnas toimivate protsesside paremaks mõistmiseks, pühendatakse jätkuvalt numbrite ja nimede meeldeajutamisele.